

Trebalo je više pozornosti, i terminološke i metodološke, jer naime „pravne degradacije Židova ili oduzimanje njihove imovine, relevantna znanstvena literatura uglavnom ne ubraja u termin Holokausta”, kako je to u svojem osvrtu na ovu izložbu dobro primijetio povjesničar Ivica Miškulin („U povodu izložbe o stradanjima Židova u NDH, Francuski paviljon, 6. II – 21. IV. Da se ne zaboravi”, *Vijenac*, br. 677, Zagreb, 18. veljače 2020., str. 10).

Trebaju li nam izložbe o holokaustu u NDH? Ponavljam i ovom prilikom: trebaju, i tu nema dvojbe. Takve bi izložbe trebale biti stručno muzeološki osmišljene i historiografski utemeljene ponajprije na dokumentima i drugim pouzdanim izvorima, i trebale bi biti opomena da se zlo, veliko zlo, i zločini ne bi ponovili. Izmišljanja ne bi smjelo biti.

Ustaški teror i zločini u NDH i holokaust preozbiljna su tema, pa je i izložba *Ako tebe zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941. – 1945. / zadnje određite Auschwitz* trebala biti priređena promišljeno i profesionalno. A dobili smo izrazito nezналаčki uradak prepun „propusta”. – Doktorski rad muzejske savjetnice Mataušić ipak moram pročitati.

Vladimir Geiger

Margareta Matijević, „Između partizana i pristojnosti”. Život i doba Svetozara Rittiga (1873. – 1961.) (Zagreb; Slavonski Brod: Plejada; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019), 456 str.

Na temelju iscrpnoga istraživanja arhivskoga gradiva i brojnih historiografskih radova, kojih je od proteklih godina sve više i više, Margareta Matijević svestrano je u dvanaest poglavlja obradila životopis Svetozara Rittiga, katoličkoga svećenika i vrlo aktivna sudionika javnoga života, u dugom razdoblju od prijelaza iz XIX. u XX. stoljeće do njegove smrti (1961.). Njezin zadatak nije bio nimalo lak. Sretna je okolnost da je Rittigov osobni fond pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu, ali uz opasku da je riječ o dosta mršavu uzorku za detaljniju raščlambu. Zbog toga je autorica morala posegnuti u brojne druge izvore da bi mogla napisati cjelovitiju biografiju, koja obuhvaća linearni pregled od uvida u genealogiju obitelji Rittig do analize posmrtnih ceremonija

i određivanja njegova mjesta u kulturi sjećanja. Pritom je postupila vrlo korektno, upućujući čitatelje na različite vrste podataka, ali i na različite interpretacije ne bi li što uvjerljivije rekonstruirala Rittigov životni put u kontekstu hrvatske povijesti. To je osobito vidljivo na početku knjige, gdje je iznijela pregled dosadašnjih ocjena koje je pronašla u izvorima, brojnim svjedočanstvima i historiografskoj literaturi.

Rittig pripada nizu osebnih ličnosti, koje bez sumnje spadaju među kontroverzne figure povijesnoga formata, zbog toga što je svojim potezima išao ili „protiv glavne matice struje” ili je nastojao pronalaziti *modus vivendi* s vlašću za vrijeme obiju jugoslavenskih država, navlastito onda kad su naositelji tih vlasti, svaki na svoj način, legitimirali poredak te osigurali svoju premoć provođenjem nedemokratskih postupaka, represijom, revolucionarnim nasiljem, cenzurom i drugim oblicima nametanja svojega ideološkog autoriteta. Neke od budućih komparativnih studija objasnit će u čemu su sve bile izražene razlike između prve jugoslavenske države i njezine obnovljene varijante nakon Drugoga svjetskog rata s različitim aspektata: političkih sustava, mehanizama vlasti, prostora za oporbenu izražavanje, nacionalnoga pitanja, položaja vjerskih zajednica, odnosa između Zagreba i Beograda, gospodarske učinkovitosti i dosega kulturnih politika. U ovoj pak knjizi možemo dobiti djelić odgovora na tako postavljena pitanja prateći istupe istaknutoga pojedinca koji se snalazio u takvim povijesnim okvirima, izražavajući potrebu za političkom akcijom i prilagođavanjem.

Ulaganjem znatnoga napora ponuđen je zaokružen prikaz različitih etapa Rittigova djelovanja, koje je sagledano u kontekstu razvoja kasnoga razdoblja Austro-Ugarske, školovanja u travničkoj gimnaziji i bečkom Augustineumu, međuratne jugoslavenske monarhije, izbijanja Drugoga svjetskog rata, uspostave Nezavisne Države Hrvatske pod okriljem sila Osovine te komunističke Jugoslavije. U tom vremenskom slijedu, ispunjenu dalekosežnim promjenama i učestalom prevagom nasilja nad ostvarenjem demokratiziranoga društva, autorica je uočila temeljne povijesne probleme i povezala ih s Rittigovim aktivnostima. Korijene njegovih kasnijih stajališta, koja su u znatnoj mjeri odudarala od onih koja je izražavao veći dio hijerarhije, svećenstva i vjernika Katoličke crkve u Hrvata, pronašla je u ranijem prihvaćanju Strossmayerovih pogleda na ideju jugoslavenstva, u načelima narodnoga jedinstva i u osloncu na federalističke ideje tijekom ranoga boravka u Đakovu, kad je Rittig uživao potporu đakovačko-srijemskoga biskupa (str. 39). To je isto tako bilo vrijeme sve intenzivnijega političkog života koje je obuhvatilo brojne pripadnike Katoličke crkve, do tada neizbježno uključene u različite oblike javnoga djelovanja, napose stoga što su pitanja razvoja liberalizma, novih socijalnih doktrina i nekih drugih pojava modernoga doba tražila preispitivanje tradicionalnih modela,

uključujući propitivanje uloge Crkve i emancipaciju države. Na taj su način od katolika traženi odgovori na izazove vremena. Nakon Strossmayerove smrti i odlaska starije generacije koja je bila uz njega vezana osjećao se svojevrsni vakuum. U takvu ozračju ne čudi traženje odgovarajućega političkog okruženja za katoličke svećenike, pa i razdioba duhova koja je produbila unutarnje redove na početku XX. stoljeća. Tako je i Rittig imao krivudavu liniju političkoga kretanja za koju možemo zaključiti, prema nalazima ove knjige, da je bila posljedica osobnih traženja, svojevrsne proračunatosti, o čemu je svjedočio tijekom njegovih gimnazijskih dana nadbiskup Stadler (str. 29), i prilagođavanja stvarnosti. Rittig je naime najprije lavirao između pristaša popularnoga pravaštva i sljedbenika južnoslavenske ideologije okupljenih u Neodvisnoj narodnoj stranci, a prvu snažniju potvrdu, posve neobično s obzirom na kasniji put, ostvario je u redovima frankovačke stranke, na čijoj je izornoj listi uspio pobijediti na saborskim izborima 1908. u đakovačkom kotaru netom prije proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine. Međutim, ubrzo je sudjelovao u frankovačkom raskolu, koji je iznjedrio novu pravašku stranku pod imenom Starčevićeva stranka prava. Takav pravaški angažman autorica je nastojala objasniti citiranjem tvrdnji uglednih suvremenika poput Izidora Kršnjavog i Ivana Ribara, koji su smatrali da je Rittig zapravo iskoristio pravaški kišobran za osobni prodor u svijet politike (str. 51). Kako god bilo, jednoj od pravaških stranaka Rittig će ostati lojalan sve do početka raspadanja Austro-Ugarske, pristajući zapravo uz ono krilo koje je polako odbacilo starčevićanski sadržaj u ime okupljanja oko jugoslavenskoga pokreta kao formule izlaska iz Prvoga svjetskog rata u okolnostima sloma Habsburške Monarhije. Stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca najveći dio pristaša bivše Starčevićeve stranke prava nastavio je djelovati u heterogenom sklopu Hrvatske zajednice kao glavnoj protustruji radićevskoga pokreta, obilježenoj nedoraslim pokušajem okupljanja građanskih slojeva nasuprot brzoširećoj seljačkoj ideologiji.

U sagledavanju Rittigova afirmativnoga odnosa prema jugoslavenstvu autorica je bacila više svjetla na njegovu sklonost prema slavenskom bogoslužju, staroslavenskom jeziku, ćirilometodskoj baštini, idejama crkvene unije i sveslavenskom povezivanju ili uzajamnosti. Time je utvrdila njegov oslonac na dio Strossmayerova opusa koji se isprepletao s njegovom jugoslavenskom ideologijom, ali, podsjetimo se, u znatno širem sklopu Habsburške Monarhije. Đakovački biskup uzaludno je pokušavao spajati Slavene, i to ne samo one južne. Nije tolerirao sekularističke napade na Crkvu, nepomirljivo se postavljao prema političkim protivnicima, a zbog političkih istupa istrpio je u četiri oka i oštru kritiku kralja Franje Josipa. Rittig ga ipak neće moći u tome slijediti, ponajprije jer će se pragmatički okrenuti suradnji s vlastima.

Usporedno s praćenjem stranačke pripadnosti ova nam vrijedna knjiga skreće pozornost i na Rittigovu relevantnost za crkvenu povijest. Podsjetio bih na njegovu ulogu tajnika nadbiskupa Bauera, profesuru na Teološkom fakultetu u Zagrebu, uređivanje *Katoličkoga lista* i župnikovanje u utjecajnim zagrebačkim župama sv. Blaža i sv. Marka. Pojedini nam izvori govore i o njegovim odlascima u Vatikan, gdje je visokim predstavnicima Svete Stolice podnosio izvješća o položaju Katoličke crkve u jugoslavenskoj državi.

Kako sam nedavno u suautorstvu objavio Trumbičeve bilješke iz 30-ih godina XX. stoljeća, osobito mi je bilo zanimljivo pratiti Rittiga u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Tu se prvi put susrećemo s njegovim političkim vezama i posredničkim ulogama. Kao *homo regius* imao je pristup dvoru. Pokušao je zbog toga izgraditi što „harmoničnije vezu između Nosioca svijetle krune” i Zagreba uz objašnjenje da se tako „politički i nacionalni ideali hrvatskoga naroda uz dobru volju i bratski osjećaj i sporazum mogu i u kraljevini Jugoslaviji ostvariti”. Njegovo objašnjenje za prihvaćanje razgovora s predstavnicima diktature bilo je da je „partizanstvo, koje svoje interese pretpostavlja nacionalnim i državnim interesima” zaigralo kolo. Rezultati beogradskih susreta bili su tanki, pokazujući koliko su bili stvarni hrvatski utjecaji u tadašnjoj jugoslavenskoj politici. Rittig je u pismu iz 1932., u kojem se odrekao mjesta u Gradskom zastupstvu u Zagrebu, izjavio: „Stojimo slomljeni pod težinom križa, što smo nas nekolicina uzeli na svoja pleća, da učinimo kopču između hrvatskoga naroda, njegove historije i njegovih interesa i jugoslavenske državne ideje. Nijesmo uspjeli, nijesu ni veći ni jači od nas uspjeli. Križni put hrvatskoga naroda traje i dalje, traje i križni put kraljevine Jugoslavije. Onaj će biti njezin spasitelj, koji bude našao most do srca i duše naroda, što svojim osjećajem stoji daleko od sadašnjeg sistema i koji bude proveo pravicu i jednakost, bratstvo i ravnopravnost kao temelj i osnovu narodnog i državnog života Jugoslavije.” U tom zazivanju spasitelja-državnika moglo bi se iščitati i svojevrsno pretkazanje. S druge strane, tada nailazimo na tvrdnju nekih njegovih kritičara suvremenika da je Rittig samo poslužio službenoj politici u Beogradu, kojoj je bilo stalo da njegovim istupima u javnosti – ili pomoću „popovskoga autoriteta” kako to navode izvori – primiri one međunarodne krugove koji su se, barem javno, protivili drugorazrednom položaju Katoličke crkve ili hrvatskoga naroda u monarhističkoj Jugoslaviji. Primjer je putovanje u Pariz, kad je Rittig otišao u uredništvo utjecajnoga dnevnika *La Croix* i izjavio da se Katoličku crkvu ne progoni, ali joj se prave stanovite poteškoće. Takvo je stajalište bilo za neke u Hrvatskoj primjer otupljivanja oštice inozemne kritike, koja je mogla pridonijeti promjeni položaja u Jugoslaviji, kao što će se to dogoditi krajem 30-ih godina. Podsjetimo se samo što je tada Svetozar

Pribićević u emigraciji pisao o kralju i njegovoj diktaturi. Otuda dolazi i slika o Rittigu kao oportunističkom, karijernom i vlastima lojalnom svećeniku.

Izuzevši same političke početke, kad je Rittig bio kratkotrajno vezan uz frankovačku stranku, koja je bila simbol hrvatskoga radikalnog nacionalizma, očito je da poslije više nije nalazio vrijednim pronalaziti zajednički jezik s takvim tipom političkih ideologija, premda će u redovima Hrvatske zajednice, njemu uz bok, nastupiti i neki od kasnijih istaknutih predstavnika ustaškoga poretka poput Milovana Žanića ili Petra Gvozdića. Takve anomalije mogu se shvatiti kao jedan od pokazatelja kompleksnosti vremena u kojem su nastupali tadašnji akteri. Autorica je jasno prikazala Rittigov odmak od ustaštva i Nezavisne Države Hrvatske, odlazak u Selce pod talijansku upravu i pristupanje partizanskom pokretu, čije ga je vodstvo sa zadovoljstvom prihvatilo i uključilo u rad Drugoga zasjedanja Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Rittig je prilagodio svoj stil izražavanja strani za koju je vjerovao da će izići kao siguran pobjednik u ratu. Pritom je tumačio da je partizanska borba ustvari „oslobodilačka borba hrvatskog naroda”, da je otpor prema okupatoru i njegovim pomoćnicima opravdan, da su katolički svećenici u povijesti znali predvoditi borbu protiv okupatora kao što je to bio slučaj i u sukobima s Osmanlijama (str. 379).

Rittig je vrhunac političke karijere ostvario nakon Drugoga svjetskog rata u obnovljenoj Jugoslaviji, kad je postao predsjednik Komisije za vjerske poslove i ministar bez lisnice u vladi na republičkoj razini. To je bilo očekivano promaknuće zbog odlaska među partizane, zbog ustrajne vjere u jugoslavenšku ideju i angažmana kojim je podržavao Titova nastojanja za osvajanje i osiguranje vlasti. Za kritičare se u takvu kontekstu postavlja pitanje Rittigove suodgovornosti za pogoršani položaj Katoličke crkve i za sudbinu kardinala Stepinca. Drugim riječima, je li posredništvo kod predstavnika Komunističke partije, osim što mu je donijelo određene položaje u novom režimu, ujedno bilo izraz nepotrebnoga opravdanja stanja u Jugoslaviji? Koji je smisao imalo hvaljenje novoga socijalističkog poretka ako on nije išao u prilog ni Katoličkoj crkvi ni vjernicima?

Autorica je u uvodnom dijelu kritički analizirala dosadašnje rezultate istraživanja, pri čemu u pojedinim slučajevima neke od njih dovodi u sumnju i u kasnijim dijelovima svojega teksta iznosi vlastita saznanja. Stoga na više mjesta ispravlja pogrešne podatke iz različitih djela ili ih dopunjuje svojim otkrićima. Vrlo je vrijedno njezino arhivsko istraživanje, koje donosi pronalazak dosad nepoznatih obavijesti o Rittigovu svećeničkom djelovanju na području obrazovanja, karitativnom djelovanju, župništvu, uređivanju vjerske periodike znanstvenoga sadržaja i sudjelovanju u parlamentarnom životu. Iz korištenja primarnih izvora iznose se na vidjelo brojni podatci koji služe za bolje razumi-

jevanje Rittigova mentaliteta i njegova načina traženja kompromisnih rješenja za probleme s kojima se suočavao on sam, Katolička crkva i politički krugovi u kojima se kretao. U tom smislu ovo djelo pokazuje primjer monsinjorova nastupa tijekom suočavanja s idejama liberalizma, modernizma, progresivizma, sekularizma, nacionalizma, komunizma i mnogih drugih pojava.

Danas znamo da i oni bez spona s hrvatskim nacionalizmom nisu imali najbolje mišljenje o Rittigu. Nedavno smo saznali kako je o Rittigu sudio liberalno orijentirani Josip Horvat, koji je 1961. u pismu Slavku Batušiću zapisao: „Bio je utjelovljena taština i ambicioznost, ni dobar ni loš – u stvari katkad smiješna sitna štetočina. S njima nit je crkva, niti partija ni dobila, ni izgubila.” Horvat nije imao razloga napadati Rittiga, ali ga je ipak u privatnom pismu nazvao „rodoljubom po profesiji”, ustvrdivši da je takav bio i na početku Prvoga svjetskog rata, kad je „blagoslivao ratne pothvate kuće Habsburg”, ali i 1941., kad je navodno pozdravio i dolazak poglavnika.

Autorica ne misli tako. Nastojeći biti uravnotežena, ukazala je na primjere demonizacije brojnih svećenika Katoličke crkve u radovima jugoslavenske historiografije. S druge strane smatra da dio suvremene hrvatske historiografije nije pravedan prema Rittigu kad ga predstavlja kao kolaboracionista u pejorativnom smislu te riječi. U tom je smislu Rittiga nastojala prikazati po načelu da su uvijek bile potrebne neke osobe koje će „spriječiti veće zlo” ili barem održavati kontakte između dviju duboko zavađenih strana da bi se izbjegle još teže posljedice.

Stjepan Matković

Domagoj Novosel, *Jesen Prigorja. Stanovništvo Upravne općine Gračani – Remete 1918. – 1941.* (Zagreb: Despot Infinitus, 2019), 525 str.

U izdanju nakladničke kuće Despot Infinitus objavljena je 2019. knjiga pod naslovom *Jesen Prigorja. Stanovništvo Upravne općine Gračani – Remete 1918. – 1941.* Autor je povjesničar dr. sc. Domagoj Novosel, izvršni urednik Danijel Tatić, a recenzenti su dr. sc. Mislav Gabelica i dr. sc. Danijel Vojak. Knjiga ima ukupno 525 stranica, 90 tablica i 13 grafikona. Opremljena je fotografijama ljudi, običaja i prostora Upravne općine Gračani – Remete u međuratnom razdoblju.